

Agnieszka Woźniak-Hlebionek

Projekty budowli bydgoskich w zasobie Archiwum Państwowego

Krajobraz miasta tworzą budynki. To one nadają mu charakter. Świadczą o jego historii. Obraz Bydgoszczy tworzą przede wszystkim pruskie budowle. Intensywny rozwój miasta rozpoczął się w 1772 r., kiedy to władzę w Bydgoszczy objął król pruski Fryderyk II. Wzrosło znaczenie miasta jako ośrodka administracyjnego. Wiele inwestycji państwowych przyczyniło się do rozwoju przemysłu, wzrostu liczby ludności, a tym samym do rozwoju przestrzennego miasta. Zaczęło się zmieniać jego oblicze. Bydgoszcz na przestrzeni XIX wieku musiała wyjść z obrębu dawnych średniowiecznych murów obronnych i zaczęła wchłaniać sąsiadujące z nią przedmieścia. Lata 1870-1914 to gwałtowna zmiana krajobrazu urbanistycznego Bydgoszczy. Powstało wówczas wiele budowli o charakterze urzędowym, prywatnym, przemysłowym, wojskowym, oświatowym oraz sakralnym. Bydgoszcz stała się ogromnym placem budowy. Rozbudowano istniejące już budynki użyteczności publicznej, jak ratusz, gmach rejencji, szpitala miejskiego oraz dworca kolejowego (wewnętrzny). Skutkiem licznych inwestycji komunalnych rozpoczęły działalność: gazownia miejska (1860 r.), rzeźnia miejska (1890 r.), elektrownia (1896 r.)¹. Wybudowano nowe gmachy, m.in. poczty (1883-1885), dyrekcji kolei przy ul. Dworcowej (1886-1889), dworca kolejowego (1914 r.), teatru (1896 r.)², sądu grodzkiego (1906 r.), szpitala im. Giese Rafalskiej (Diakonisek) (1885 r.), hali targowej (1904 r.), instytutu rolniczego (1906 r.). Powstały nowe szkoły typu

¹ *Historia Bydgoszczy*, t. I, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1991, s. 527-529.

² Monografia teatru zob. J. Formanowicz, *Historia Teatru Miejskiego w Bydgoszczy w latach 1920-1939*, Warszawa-Poznań-Toruń 1978, ss. 249.

podstawowego, ogólnokształcącego i zawodowego. Rozwinęło się budownictwo sakralne. Pojawiło się wówczas w Bydgoszczy 8 nowych kościołów³. Kraj- obraz miasta wzbogacały ponadto nowe budynki koszarowe oraz przemysłowe. Wszystkie budowle wznoszono, wedle panującej wówczas w Niemczech mody, w różnorodnych stylach architektonicznych: neoklasycystycznym, neogotyckim, neobarokowym oraz secesji. W ostatnim stylu utrzymane były: hotel „Pod Orłem” (1896 r.), posąg „Łuczniczki” (1910 r.) oraz fontanna „Potop” (1904 r.)⁴. Miasto przyozdabiały poza tym parki oraz ogrody publiczne. Powstały nowe ulice, m.in. Gdańska⁵ i Jagiellońska⁶, a istniejące otrzymały nowe nawierzchnie i oświetlenie⁷. Wybudowano liczne mosty na Brdzie w tym: Bernardyński, Teatralny, Królowej Jadwigi i Jagielloński. W 1899 r. założono sieć wodociagową i kanalizacyjną⁸. W 1888 r. ruszył w Bydgoszczy tramwaj konny, a od 1896 r. elektryczny⁹.

W okresie międzywojennym Bydgoszcz, dzięki włączeniu osiemnastu przedmieść, stała się pod względem obszaru jednym z największych miast Polski¹⁰. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 1928 r. o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli nałożyło na magistraty obowiązek uregulowania miast i stworzenie w tym celu ich planów zabudowania¹¹. Bydgoszcz wedle projektu rozbudowy i zabudowy miasta została podzielona na dzielnice: mieszkalno-handlowe, fabryczno-przemysłowe, robotnicze i wojskowe. Projekt regulował poza tym sieć ulic, podział na bloki budowlane, gmachy użyteczności publicznej, schematy zieleni, system rozwiązania węzłów komunikacyjnych i skrzyżowań itd.¹² Plany zagospodarowania terenu na początku otrzymały Bielawki, Skrzetusko i Wilczak oraz „dzielnica-ogród” w Lesie Gdańskim¹³, następnie Czyżkówko, Szwederowo, Jachcice, Rupienica, Kapuściska itd. W latach

³ *Historia Bydgoszczy*, t. I, op. cit., s. 598.

⁴ *Ibidem*, s. 598-599.

⁵ Monografia ulicy zob. *Ulica Gdańska w Bydgoszczy. Przewodnik historyczny*, Bydgoszcz 2003, ss. 125.

⁶ *Historia Bydgoszczy*, t. I, op. cit., s. 506.

⁷ K. Sławińska, *Przemysł budowlany w Bydgoszczy i okolicy w latach 1871-1914*, Prace Komisji Historii, t. VII, Bydgoszcz 1970, s. 137.

⁸ *Historia Bydgoszczy*, t. I, op. cit., s. 529.

⁹ *Ibidem*, s. 528.

¹⁰ *Historia Bydgoszczy 1920-1939*, t. II, red. M. Biskup, Bydgoszcz 1999, s. 235.

¹¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lutego 1928 r. o prawie budowlanym i zabudowaniu osiedli, Dz.U. R.P. Nr 23, poz. 23.

¹² APB, Akta miasta Bydgoszczy, sygn. 4211, objaśnienia projektu rozbudowy i regulacji miasta Bydgoszczy inż. arch. S. Filipowskiego z września 1928 r.

¹³ *Historia Bydgoszczy*, t. II, op. cit., s. 249.

1920-1939 powstało w Bydgoszczy około 2000 prywatnych budynków mieszkalnych oraz kilka gmachów użyteczności publicznej. Rozbudowano i wybudowano nowe szkoły oraz budynki sakralne, m.in. restaurowano kościół Klarysek oraz od 1925 r. wznoszono kościół św. Wincentego à Paulo. Założono kilka cmentarzy, zbudowano obiekty sportowe, jak stadion miejski (obecnie Polonia), wioślarski tor regatowy w Brdujściu, rozbudowano infrastrukturę komunalną¹⁴.

Istotne zmiany w krajobrazie urbanistycznym Bydgoszczy zaszły w okresie okupacji niemieckiej. Same działania wojenne z 1939 r. nie spowodowały znacznych strat. Zabudowa Bydgoszczy zmieniła się w pierwszych latach rządów nowych władz. Wyburzono zachodnią pierzeję Starego Rynku wraz z kościołem jezuickim i gmachem Muzeum Miejskiego, rozebrano zabudowania pomiędzy ulicami: Mostową, Jatki, Grodzką i Starym Rynkiem, a także północną partię ulicy Mostowej. Wszystkie te poczynania miały na celu stworzenie monumentalnego placu defilad i wieców partyjnych. W tym czasie zburzono także synagogę. W okresie okupacji nie prowadzono większych prac budowlanych mimo ambitnych projektów, jak np. wybudowanie nowego ratusza. Skupiono się raczej na odnowie czy rozbudowie istniejących gmachów, np. zakładów zbrojeniowych i obiektów wojskowych¹⁵. Wygląd miasta nieznacznie zmienił się także wskutek wyzwolenia Bydgoszczy w 1945 r. Zniszczonych zostało kilkanaście kamienic w Śródmieściu, zespół spichrzy z 1789 r., budynek dawnego kasyna oficerskiego oraz wysadzono kilka mostów. Najdotkliwszą stratą było spalenie gmachu teatru miejskiego¹⁶.

Budynki, tak już nieistniejące, jak i do tej pory przyozdabiające Bydgoszcz, posiadają dokumentację techniczną, którą przechowuje Archiwum Państwowe w Bydgoszczy. Są wśród niej niezrealizowane przez władze hitlerowskie projekty rozbudowy ratusza. Zakładały one dobudowanie do istniejącego budynku trzech dodatkowych skrzydeł, które utworzyłyby zwartą, dwupiętrową budowlę z przestronnym dziedzińcem pośrodku¹⁷. Wejście do nowego gmachu władz magistratu, zwieńczone szerokimi schodami, mieściłoby się, nie jak do tej pory od strony ul. Jezuickiej, ale od strony Starego Rynku. Do wykonania planów nowego ratusza posłużyły stare pruskie projekty¹⁸. Wśród dokumentacji tech-

¹⁴ *Atlas historyczny miast polskich*, t. II Kujawy, z. 1: *Bydgoszcz*, red. A Czacharowski, Toruń 1997, s. 15.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ APB, Akta miasta Bydgoszczy – dokumentacja techniczna (dalej AmB – dok. techn.), sygn. 4.

¹⁸ *Ibidem*, sygn. 2, 3.

nicznej budynków użyteczności publicznej znajdują się rysunki kolejnego ważnego dla Bydgoszczy gmachu, z którego murów wychodziły istotne dla całej pruskiej rejencji dyrektywy. Budynek Rejencji Bydgoskiej (obecnie Urzędu Wojewódzkiego) mieści się przy ul. Jagiellońskiej. Widoki fasad i przekroje gmachu z 1897 roku prezentują budynek w kształcie litery H, dwupiętrowy, prosty, surowy, bez zbędnych ozdób architektonicznych. Dodatkowe zdobienia zostały ograniczone do koniecznego minimum (latarnie przy wejściach, ozdobne poręcze schodów wewnątrz budynku). Rysunki te pochodzą z okresu rozbudowy gmachu¹⁹. W 1901 r. zaś powstały projekty kanalizacji budynku Rejencji²⁰. Bogaty materiał archiwalny posiadają budowle sądowe przy ul. Wały Jagiellońskie. Dokumentacja techniczna tych obiektów pochodzi z lat 1864-1909. Analizując zachowany materiał kompleksu budynków sądowych, można prześledzić charakter prac prowadzonych w tym czasie. Lata 60. XIX w. to przede wszystkim rozbudowa gmachu Sądu Krajowego i więzienia. Nie zachowały się, niestety, projekty rozbudowy gmachu sądowego. Według dokumentacji dotyczącej więzienia dobudowano wówczas do istniejącego budynku dwa skrzydła po jego obu stronach. Pojawiła się również nowa, projektowana jeszcze wówczas, ulica (Jana Kazimierza). Zagospodarowano w tym czasie także teren posesji, rozbudowując mur, bramę oraz wznosząc nowe budynki gospodarcze²¹. Koniec XIX wieku to przeprowadzenie kanalizacji w budynku więzienia²². Na początku XX wieku powiększył się prawdopodobnie teren posesji sądu. Pojawiła się wówczas nowa budowla – Sąd Obwodowy. Z lat 1902-1906 zachowała się dokumentacja techniczna nowego budynku: widoki fasad oraz rzuty poziome²³. Lata 1907-1909 to kolejna przebudowa budynku więzienia. Tym razem nastąpiła zmiana stolarki okiennej i przebudowa więzienia wewnątrz²⁴. Wśród dokumentacji obiektów administracyjno-państwowych zachowały się poza tym projekty więzienia przy ul. Parkowej z 1900 r.²⁵ oraz projekty budowy gmachu Rolniczego Instytutu Doświadczalnego z lat 1905-1942²⁶. Ciekawą dokumentację techniczną posiada kompleks budynków straży granicznej przy ul. Bronisława Pierackiego (obecnie Karola Chodkiewicza). Plany zagos-

¹⁹ APB, Urząd Budownictwa Naziemnego w Bydgoszczy – dokumentacja techniczna (dalej UBN Bydg. – dok. techn.), sygn. 124.

²⁰ Ibidem, sygn. 125.

²¹ Ibidem, sygn. 128-131.

²² Ibidem, sygn. 133.

²³ APB, UBN Bydg. – dok. techn., sygn. 134, AmB – dok. techn., sygn. 7.

²⁴ APB, UBN Bydg. – dok. techn., sygn. 138-139.

²⁵ APB, AmB – dok. techn., sygn. 9.

²⁶ APB, AmB – dok. techn., sygn. 40-43 oraz UBN Bydg. – dok. techn., sygn. 126-127.

podarowania posesji pochodzą z 1937 r. Obiekty straży granicznej zostały ukazane z lotu ptaka. Na rysunkach widać, jak starannie została zaplanowana i wykorzystana cała przestrzeń placu. Zaprojektowana została m.in. zieleń oraz obiekty rekreacyjne (plac zabaw dla dzieci, basen, altany ogrodowe). Rysunki wzbogacono wyobrażeniami postaci ludzkich czy pojazdów. Na podstawie planów można dowiedzieć się, że w 1937 r. ulicą B. Pierackiego jeździł tramwaj elektryczny. Na dokumentację obiektu składają się także rzuty poziome, które informują o liczbie pomieszczeń, rozmieszczeniu, przeznaczeniu i kubaturze budynku straży granicznej, jak i domu podoficerskiego²⁷.

Także po pięknym budynku teatru miejskiego pozostała w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy dokumentacja techniczna. Pochodzi ona z lat 1869-1940. Wśród rysunków znajdują się m.in. projekty wykonane przez znanego niemieckiego architekta Heinricha Seelinga²⁸. W latach 1892-1894 zaprojektował on nowy gmach teatru, gdyż dotychczasowy budynek spłonął doszczętnie na początku lat 90. Dzięki tej dokumentacji można odtworzyć rozkład pomieszczeń teatru na poszczególnych kondygnacjach, ich przeznaczenie, widok sceny i fasad. Z początku XX wieku pochodzą plany sytuacyjne, które przedstawiają projekty zagospodarowania terenu wokół teatru²⁹. Bogaty materiał archiwalny posiada także Biblioteka Miejska (1907-1944). Na początku XX wieku trwały poszukiwania odpowiedniego budynku dla księgozbioru. Z 1907 roku zachowały się projekty usytuowania biblioteki przy Teatrze Miejskim lub w budynku dawnej Deputacji Kameralnej (później sądu)³⁰. Ostatecznie biblioteka znalazła swoje miejsce w murach tego ostatniego³¹. Wedle rysunków z 1938 r. zajmowała cały kompleks budynków ciągnących się od Starego Rynku, wzdłuż ulicy Jana Kazimierza, przecinając ulicę Zaulek, nad którą wzniesiono łukowate przejście, do ulicy Długiej. Z tego okresu pochodzą m.in. plany sytuacyjne, widoki fasad oraz rzuty poziome. Wśród dokumentacji technicznej instytucji kulturalnych znajdują się w Archiwum rysunki Muzeum Miejskiego z końca XIX w. do 1927³². Z analizy zachowanych materiałów wynika, że zbiory muzealne stale były przenoszone do budynków rozmaitych instytucji, m.in. Zarządu Policji przy ul. Długiej, Miejskiej Kasy Oszczędności przy ul. Jezuickiej oraz Lecznicy Miejskiej przy ul. Gdańskiej.

²⁷ APB, AmB – dok. techn., sygn. 10-11.

²⁸ Ibidem, sygn. 17-18.

²⁹ Ibidem, sygn. 19-21.

³⁰ Ibidem, sygn. 26-27.

³¹ Ibidem, sygn. 29-36.

³² Ibidem, sygn. 37-39.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy przechowuje również dokumentację techniczną instytucji oświatowych. Zawiera ona rysunki szkół każdego szczebla: podstawowego, średniego i wyższego. Wśród nich wymienić należy m.in. projekty rozbudowy Wyższej Szkoły Realnej (Oberrealschule) z lat 1913-1943 ulokowanej na rogu ul. Paderewskiego i ul. Słowackiego³³, projekty poszerzenia i kanalizacji Gimnazjum Realnego (Realgymnasium) z lat 1899-1909, ulokowanego przy ul. Grodzkiej³⁴ (wcześniej w gmachu dawnego klasztoru Karmelitów przy pl. Teatralnym). Ciekawą dokumentację posiada także gimnazjum królewskie, które w 1878 r. zostało przeniesione do nowego budynku zwróconego fasadą w stronę pl. Wolności. W Archiwum znajduje się dokumentacja techniczna tego obiektu z lat 1873-1905, czyli z czasów powstania budynku, jak i okresu jego rozbudowy³⁵. Również Katolickie Seminarium Nauczycielskie (w okresie międzywojennym Państwowe Seminarium Nauczycielskie Męskie) posiada bogaty materiał archiwalny z okresu 1908-1909³⁶. Przedstawia on plany zagospodarowania terenu szkoły usytuowanej przy ul. Seminaryjnej, widoki, przekroje, rzuty poziome budynku szkoły, sali gimnastycznej, mieszkań dla nauczycieli oraz położenie instalacji wodno-kanalizacyjnej i gazowej. Ze szkół typu zawodowego wymienić można szkołę muzyczną mieszczącą się przy ulicy Gdańskiej, adaptowaną w 1941 roku z kliniki dr. Dettmera³⁷, Szkołę Rzemiosł i Przemysłu Artystycznego, której projekty gmachu pochodzą z lat 1909-1913 i przedstawiają poza widokami pięknego budynku również położenie instalacji kanalizacyjnej, ogrzewania ciepłą wodą, wentylacyjnej, elektrycznej³⁸, gimnazjum kupieckie i liceum handlowe przy ul. Staszica i Reymonta, których projekty powstały w 1936 r.³⁹ oraz szkołę zawodową projektowaną w 1943 r., a mieszczącą się przy ul. Chodkiewicza⁴⁰. Najliczniej spośród dokumentacji technicznej instytucji oświatowych reprezentowane są szkoły powszechne z terenu całego miasta.

Wśród obiektów sakralnych, których dokumentację techniczną przechowuje Archiwum, znajdują się projekty kościołów wyznania katolickiego i ewangelickiego. Najciekawszy materiał archiwalny z lat 1898-1942 posiada kościół Klarysek⁴¹.

³³ Ibidem, sygn. 51-55.

³⁴ APB, AmB – dok. techn., sygn. 55-57 oraz UBN Bydg. – dok. techn., sygn. 88-92.

³⁵ APB, UBN Bydg. – dok. techn., sygn. 80-87 oraz AmB – dok. techn., sygn. 58-59.

³⁶ APB, AmB – dok. techn., sygn. 65-68 oraz UBN Bydg. – dok. techn., sygn. 93.

³⁷ APB, AmB – dok. techn., sygn. 70-72.

³⁸ Ibidem, sygn. 73-79.

³⁹ Ibidem, sygn. 80.

⁴⁰ Ibidem, sygn. 82.

⁴¹ Ibidem, sygn. 175-191.

Zawiera on projekty odbudowy hełmu wieży, widoki, przekroje i rzuty poziome budynku przeznaczonego na remizę strażacką, projekt adaptacji pomieszczeń na muzeum, położenie sieci kanalizacyjnej oraz detale architektoniczne. Do pozostałych obiektów sakralnych, które posiadają dokumentację techniczną, należą: kościół farny (1943), kościół p.w. Najświętszego Serca Jezusa (1908), kościół Jezuitów (ewangelicka fara) przy pl. Kościeleckich – projekt Heinricha Seelinga (1899), kościół p.w. M. B. Nieustającej Pomocy na Szwederowie (1904), kościół p.w. Świętej Trójcy i plebania (1908-1912), kościół św. Wincentego à Paulo (1940), kościół ewangelickiej Gminy Zjednoczenia przy ul. Libelta (1897) oraz kaplica w Siernieczku (1925).

Stosunkowo licznie zachowała się dokumentacja szpitali, fundacji oraz domów opieki społecznej. Do ciekawych materiałów należą projekty szpitala miejskiego z lat 1899-1927, którego budynki mieściły się przy różnych ulicach: Gdańskiej, Grudziądzkiej oraz Marii Skłodowskiej-Curie⁴². Szpital Dziecięcy przy ul. Chodkiewicza również posiada interesującą dokumentację techniczną⁴³. Wynika z niej, że do czasów okupacji w gmachu tym mieściła się Lecznica Powiatowa. Zachowane materiały zawierają projekty rozbudowy budynków w okresie pruskim (brak dokładnej daty), w roku 1930 oraz w latach 1940-1944. Do innych obiektów, których dokumentacja techniczna zasługuje na uwagę, należą: szpital św. Floriana (1949-1950), Zakład Fundacji Diakonisek (1882-1913), Zakład Opiekuńczy im. H. Dietza⁴⁴ przy ul. Traugutta (1904-1942), Zakład im. Ludwika przy ul. Szubińskiej (1885-1944) oraz mieszczący się w tym gmachu po II wojnie światowej dom starców (1947-1948), dom starców przy ul. Grudziądzkiej (1927). Na dokumentację tych instytucji składają się projekty rozbudowy, przebudowy, instalacji, widoki elewacji, rzuty poziome, dzięki którym można prześledzić, jaki był rozkład i przeznaczenie pomieszczeń i jak się one zmieniały.

Pośród dokumentacji obiektów sportowych, rekreacyjnych, młodzieżowych oraz organizacji społecznych znajdują się w Archiwum m.in. projekty budowy i kanalizacji miejskiej hali gimnastycznej⁴⁵, projekty trybun stadionu miejskiego oraz strzelnicy na terenie stadionu (1927-1941)⁴⁶, plany kąpielisk⁴⁷: kryte przy moście Gdańskim, tzw. Bristol (1912), Petersona na Jachcicach

⁴² Ibidem, sygn. 199-204.

⁴³ Ibidem, sygn. 205-217.

⁴⁴ Biogram Heinricha Dietza zob. M. Romaniuk, *Dietz Ernst Heinrich*, „Bydgoski Słownik Biograficzny”, t. II, red. J. Kutta, Bydgoszcz 1995, s. 52-53.

⁴⁵ Ibidem, sygn. 251-254.

⁴⁶ Ibidem, sygn. 255-257.

⁴⁷ Ibidem, sygn. 258-161.

(1915-1917), otwarte letnie przy ul. Babia Wieś (1926) oraz projekty kasyn, w tym widoki pięknego budynku przy ul. Gdańskiej⁴⁸. Z dokumentacji obiektów kredytowych Archiwum przechowuje rysunki Miejskiej Kasy Oszczędności mieszczącej się przy ul. Jagiellońskiej, a przylegającej do parceli kościoła Klarysek (1907-1911) oraz banku przy ul. Mostowej (brak daty wykonania)⁴⁹.

Nieliczną grupą zachowanych obiektów stanowią budowle wojskowe i paramilitarne. Należą do niej m.in. projekty gmachu Szkoły Wojennej z 1913 r. przy ul. Gdańskiej, schronów Korpusu Lotniczego na Wyspie Młyńskiej (1942), lotniska na Biedaszkowie (1914-1916) oraz koszar Junackich Hufców Pracy przy ul. Dwernickiego⁵⁰. Najliczniej z tej grupy obiektów zachowały się rysunki strzelnicy wybudowanej przy ul. Toruńskiej. Pełniła ona także funkcję domu ludowego. Według projektów wykonanych w latach 1902-1942 w budynku mieściła się, poza strzelnicą oczywiście, kręgielnia, stoły bilardowe, bufet, sala restauracyjna z miejscem dla orkiestry. Projekty dotyczą budowy, rozbudowy, przebudowy gmachu oraz zakładania instalacji wodno-kanalizacyjnej, deszczowej czy centralnego ogrzewania⁵¹.

Najliczniej zachowała się w Archiwum dokumentacja techniczna obiektów handlowo-usługowych i przemysłowych. Wśród niej znaleźć można m.in. widoki ołówkowe spichlerzy przy ul. Grodzkiej pochodzące z 1940 roku⁵², projekty domów towarowych: braci Conitzer przy ul. Gdańskiej (1914) i Peisera przy ul. Mostowej (1914)⁵³, rysunki kredką z 1904 r. przedstawiające widoki hali targowej, a także projekty budowy tego gmachu oraz instalacji wodno-kanalizacyjnej i urządzeń chłodniczych pochodzące z lat 1904-1942⁵⁴. Z lat 1885-1929 pochodzą materiały archiwalne dotyczące budowy i rozbudowy rzeźni miejskiej⁵⁵. Również swoją dokumentację projektową posiadają: straż pożarna (1909-1937) usytuowana przy ul. Pomorskiej⁵⁶, gazownia (1894-1945) przy ul. Jagiellońskiej⁵⁷, wodociągi (1899-1940) z projektami kanalizacji ulic⁵⁸. Z lat 30. XX wieku i okresu okupacji pochodzą liczne rysunki konstrukcyjne

⁴⁸ Ibidem, sygn. 265.

⁴⁹ Ibidem, sygn. 296-298.

⁵⁰ Ibidem, sygn. 274-279, 292-294.

⁵¹ Ibidem, sygn. 280-291.

⁵² Ibidem, sygn. 300-307.

⁵³ Ibidem, sygn. 308-311.

⁵⁴ Ibidem, sygn. 314-327.

⁵⁵ Ibidem, sygn. 328-344.

⁵⁶ Ibidem, sygn. 346-350.

⁵⁷ Ibidem, sygn. 362-575, 905.

⁵⁸ Ibidem, sygn. 351-361, 867-904.

urządzeń technicznych tramwajów miejskich⁵⁹. Wśród tej grupy obiektów znaleźć można również projekty domów mieszkalnych zakładowych i prywatnych, cegielni, młynów, tartaków, plany zabudowy osiedli oraz wytyczania ulic.

Ozdobą każdego miasta jest zieleń i pomniki. Stanowią część jego zabudowy. Plany parków i ogrodów bydgoskich pochodzą z końca XIX i początku XX wieku, a rysowane były przez Ernsta Larassa⁶⁰. Wykonane one były głównie na prywatne zlecenia. Nieliczne zachowały się projekty pomników dla Bydgoszczy. Składa się na nie pomnik Marszałka Piłsudskiego z 1939 r. usytuowany przed kasynem oficerskim 16 pułku przy ul. Stromej oraz pomnik Najświętszego Serca Pana Jezusa w Fordonie z 1935 r.⁶¹

Bydgoszcz w okresie pruskim stała się węzłem komunikacji wodnej. Dzięki swojemu położeniu w pobliżu trzech rzek: Brdy, Wisły i Noteci, wzięła udział w wielkiej pruskiej inwestycji, jaką była budowa drogi wodnej Wisła-Odra⁶². Z tego okresu zachowała się dokumentacja projektowa (1835-1912) i konstrukcyjno-technologiczna (1912-1914) śluz na Brdzie i Kanale Bydgoskim⁶³. Z lat okupacji pochodzą rysunki śluz przedstawiające m.in. pomiary głębokości oraz układ miejsc do cumowania⁶⁴. Na dokumentację techniczną obiektów wodnych składają się także mosty, m.in. Bernardyński (brak daty wykonania), Marszałka Focha (1886-1920), Magazynowy (1838-1865), Teatralny (1891-1903)⁶⁵. Pośród zachowanej dokumentacji znajdują się również rysunki pojedynczych budowli, jak: budynek Inspekcji Budownictwa Wodnego w Bydgoszczy, jazu walcowego w Czersku Polskim (1907-1944), młynów bydgoskich (1892), placu składowego przy moście Marszałka Focha (1889), pływalni wojskowej (1909), portu drzewnego w Czersku Polskim (1942) oraz schronu przeciwlotniczego przy śluzie miejskiej (1943).

Dokumentacja techniczna budowli miejskich przechowywana w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy rozproszona jest w zespołach różnych urzędów, takich jak Akta miasta Bydgoszczy, Urząd Budownictwa Naziemnego

⁵⁹ Ibidem, sygn. 576-790, 920.

⁶⁰ APB, Projekty parków i ogrodów z pracowni J. i E. Larassów w Bydgoszczy, nr zespołu 2256, sygn. 18-25 zob. S. Błażejowski, *Johann Larass*, „Bydgoski Słownik Biograficzny”, t. VII, red. J. Kutta, Bydgoszcz 2006, s. 69-70.

⁶¹ APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu – dokumentacja techniczna, sygn. II/626-627.

⁶² APB, A. Woźniak-Hlebionek, Wstęp do katalogu map i planów zespołu Urząd Budownictwa Wodnego w Bydgoszczy, 1825-1920, nr zespołu 189, s. I-IX.

⁶³ APB, Urząd Budownictwa Wodnego w Bydgoszczy – dokumentacja techniczna (dalej UBW Bydg. – dok. techn.), sygn. 141-153, 162-179, 184-256.

⁶⁴ APB, Urząd Dróg Wodnych w Bydgoszczy – dokumentacja techniczna, sygn. 226-242, 244-254, 257.

⁶⁵ APB, UBW Bydg. – dok. techn., sygn. 96-114.

w Bydgoszczy, Urząd Budownictwa Wodnego w Bydgoszczy, Urząd Dróg Wodnych w Bydgoszczy, Projekty parków i ogrodów z pracowni J. i E. Larassów w Bydgoszczy, Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu. W przypadku dokumentacji technicznej zespołu Akta miasta Bydgoszczy zachowały się niekiedy dla jednego obiektu rysunki, które powstały w różnym ustrojowo okresie. Ten przekrój czasowy (od okresu pruskiego po 1945 r.) daje możliwość analizy zamierzeń budowlanych prowadzonych na jednym obiekcie. Dokumentacji technicznej nie można jednak czytać bez akt. Stanowią one integralną całość. Uzupełniają się nawzajem. Takim uzupełnieniem dokumentacji technicznej są przede wszystkim miejskie akta budowlane⁶⁶. Rysunki, plany, projekty budowlane można znaleźć w aktach zespołów już wcześniej wymienianych, ale również w wielu innych urzędach szczebla wojewódzkiego, jak i powiatowego, których wymienić niepodobna.

Na dokumentację techniczną znajdującą się w Archiwum składa się dokumentacja budowlano-architektoniczna, konstrukcyjna, zieleni, instalacji, m.in. wodno-kanalizacyjnej, gazowej, elektrycznej. Wzbogacana ona była niekiedy rysunkami przedstawiającymi roślinność, zwierzęta, pojazdy mechaniczne czy postacie w strojach z epoki. Dokumentacja techniczna jest różnobarwna: od mało ciekawych ołówkowych szkiców, poprzez zawile, zrozumiałe niekiedy tylko dla inżyniera, rysunki konstrukcyjne urządzeń technicznych, do wielobarwnych, zachwycających pięknem i precyzją wykonania widoków elewacji, detali architektonicznych czy wystroju wnętrz. Przedstawia ona widoki fasad, które stanowią wizualnie najbardziej atrakcyjny element projektów, przekroje podłużne i poprzeczne „prześwietlające” obiekt na przestrzał oraz rzuty poziome odkrywające układ pomieszczeń, ich wielkość i przeznaczenie, układ fundamentów, belek i krokwi. Wreszcie plany sytuacyjne, które umiejscawiają budowlę w przestrzeni miejskiej, wpychając ją pomiędzy sieć ulic i ukazują, w jaki pomysłowy sposób architekt zagospodarował teren wokół niej. Jest ona również różnorodna pod względem techniki wykonania. Stanowią ją wykonane na papierze i kalce wielobarwne oraz jednobarwne rękopisy, szkice, światłokopie (również negatywowe), druki w tym linotypy, druk wklęsły (odbitka graficzna), negatywy wykonane metodą odbitki sepiowej oraz odrisy.

Dokumentacja techniczna miasta Bydgoszczy przechowywana w Archiwum Państwowym jest ciekawym materiałem źródłowym do historii regionalnej. Historykowi sztuki umożliwiła ustalenie, jakie style architektoniczne dominowały w Bydgoszczy w określonym czasie. Analiza miejsc prac budowlanych przeprowadzanych w mieście pozwala urbanście odtworzyć kierunek rozwoju

⁶⁶ APB, Inwentarz akt budowlanych miasta Bydgoszczy, t. I-II.

miasta oraz zapoznać się z planami zagospodarowania ulic. Dla architekta ciekawa jest dokumentacja przedstawiająca widoki elewacji i rzuty pomieszczeń, gdyż ułatwia prace nad rekonstrukcją i konserwacją budynków. Rysunki konstrukcyjne pozwalają inżynierom różnych gałęzi zapoznać się z budową urządzeń technicznych. Wiele z budynków, których dokumentacja techniczna znajduje się w Archiwum, stoi po dzień dzisiejszy w Bydgoszczy i służy tym samym celom, dla których zostały powołane. Jest zatem dla nich pewną „metryką urodzenia”.